

هشتمین همایش ملی تازه‌های روانشناسی مثبت

وزارت آموزش و پرورش
اداره کل آموزش و پرورش استان هرمزگان
معاونت آموزش و پرورش شهرستان میناب دانشگاه هرمزگان

اسفندماه ۱۴۰۰ - بندرعباس

برنامه ریزی درسی در تعلیم و تربیت اسلامی با رویکرد مقطع ابتدایی

فرحناز حاجی پور*

کارشناسی آموزش و پرورش ابتدایی دانشگاه ضمن خدمت شهید بهشتی

* hajypwrfhrnaz@gmail.com

چکیده

آموزش و تدریس و بطور کلی هنر معلمی یکی از اعمال ظریفی می باشد که با کوچکترین رفتاری دست خوش تغییر قرار می گیرد. فرآیند آموزش مجموعه ای از عملکردهای مختلف می باشد. یکی از این اعمال بسیار مهم برنامه ریزی درسی می باشد. برنامه ریزی در هر امری بسیار حیاتی و اثرگذار می باشد. به همین ترتیب برنامه ریزی درسی در آموزش بالاخص در مقطع ابتدایی که پایه و بنیان آموزش و یادگیری فرد نهاده می شود حائز اهمیت فراوانی می باشد. با توجه به اهمیت موضوع مذکور در این تحقیق نیز به بررسی نقش برنامه ریزی درسی در آموزش با تاکید بر مقطع ابتدایی پرداختیم. با استفاده از روش کتابخانه ای و بررسی منابع مرتبط مطالب جمع آوری گشت. در پایان نتیجه گرفتیم که با عنایت به اینکه دانش آموزان زمان خودشان را از بهترین مقطع عمرشان در اختیار ما می گذارند اهمیت برنامه ریزی به جهت تدریس و تربیت هرچه بهتر آنان دو چندان خواهد شد. پس باید توجه داشت که از سرمایه ارزشمندی که آنان در اختیارمان گذاشته اند به بهترین شکل حفاظت کنیم.

واژگان کلیدی: برنامه ریزی درسی، آموزش و پرورش، معلم، ابتدایی، تعلیم و تربیت اسلامی.

۱- مقدمه

تعلیم و تربیت یکی از نیازهای ضروری انسان ها برای قرار گرفتن در مسیر صحیح زندگی است. تحقق هدف آفرینش انسان تنها در پرتو تعلیم و تربیت میسر است. به این منظور خداوند متعال انسان را به نیروی عقل و ابزار معرفت تجهیز کرده پیامبرانی را با دلیل روشن و احکام و قوانین محکم برانگیخت و رسالت تعلیم و تربیت انسان را به آنان سپرد (صالحی و یاراحمدی، ۱۳۸۷). هر یک از رویکردهای مدرنیسم و پست مدرنیسم، نارسایی های متعددی اغلب در مبانی نظری و مفروضه های بنیادین دارند. بنابراین، هر کدام از آنها در ایجاد جریان های بحران زا در جهان معاصر نقش دارند. اما رویکرد تربیت اسلامی ضمن سازگاری با اهداف و آرمان های مثبت و متعالی جهان واحد، سلامتی فرایند جهانی شدن را تضمین کرده، قابلیت پاسخگویی به بحران ها و چالش های مربوط به جهانی شدن را دارد. اگر تربیت دینی بتواند از نظر محتوا، اجرا و روش ها با نیازهای جدید کودکان و نوجوانان منطبق شود و با خود نوآوری و تازگی به همراه داشته باشد، گام موثری برای جذب نسل جوان به دین و دینداری خواهد برداشت (تقوی نسب و همکاران، ۱۳۸۸). به همین منظور برای ارائه طرحی نو برای نظام آموزش و پرورش جامعه خویش و رهایی از حصار فلسفه های تربیتی وارداتی فرنگی، چاره ای جز بازگشت به میراث غنی و اصیل تعلیم و تربیت اسلامی نیست. هر چند به تبعیت از رهنمودهای قرآن و سنت، ضمن دوری از پذیرش غیر محققانه و نا منتقدانه دستاوردهای گذشتگان، چشم و گوش خود را بر دستاوردهای علمی نبسته، بلکه باید با تکیه بر عیار عقل، برهان و منطق، بر اساس حق محوری و حق پذیری به سوی کشف و خلق اندیشه ها و نظریه های نو حرکت کنیم (بهشتی، ۱۳۹۰).

هم زمان با نهادینه شدن نقش و اهمیت تعلیم و تربیت در توسعه جوامع و بارندگی نسل جوان و نوجوان، تلاش های بسیاری برای قانونمند کردن این فرایند خطیر آغاز شد و تعلیم و تربیت به انشعابات متعددی تقسیم گردید. در این میان برنامه های درسی به عنوان قلب نظام تعلیم و تربیت و ابزاری در جهت تحقق اهداف آموزش و پرورش مورد توجه بیش از پیش قرار گرفت

هشتمین همایش ملی تازه‌های روانشناسی مثبت

وزارت آموزش و پرورش

اداره کل آموزش و پرورش استان هرمزگان

مديريت آموزش و پرورش شهرستان میناب دانشگاه هرمزگان

اسفندماه ۱۴۰۰ - بندرعباس

و بدین ترتیب برنامه ریزی درسی به یکی از حوزه‌های تخصصی و در عین حال بحث انگیز تعلیم و تربیت مبدل گردید (فتوحی و اجارگاه، ۱۳۷۷). برنامه درسی به عنوان یکی از ستون‌های الزامی سازه علوم تربیتی نقش بی‌بدیلی در عملکردهای تربیتی داشته است و حتی پا را از قلمرو رسمی بودن بیرون گذاشته، فرآیندهای غیر رسمی را در بر گرفته است. برنامه درسی، به منزله ظرف و ظرفیتی در نظر گرفته شده است که کارکردهای چندگانه پیدا کرده و در صدد برآمده تا همه اتفاق‌های آموزشی آشکار و پنهان و شکل عملی شدن انتظارات و مقاصد آموزشی را در خود جای دهد. برنامه درسی به منزله یک فرایند، می‌خواهد مسیری باشد که آغاز و پایان جریان یادگیری و آموزش را به هم پیوند دهد (اسکندری، ۱۳۸۷).

برنامه درسی بیانگر هدف‌ها و آرمان‌های تربیتی و نیز منعکس‌کننده ارزش‌ها و اعتقادات و به طور کلی، فرهنگ یک کشور است. برنامه درسی همواره بین دو نیروی انسانی معلم و شاگرد در تعلیم و تربیت رابطه برقرار می‌کند و می‌توان از آن به منزله قلب نظام تعلیم و تربیت و ابزاری در جهت تحقق اهداف آموزش و پرورش یاد کرد. برنامه درسی از اساسی‌ترین و مهم‌ترین موضوعات و مسائل آموزش و پرورش رسمی به شمار می‌رود. برنامه درسی را باید بر پایه اصلی تعلیم و تربیت دانست و به نظر می‌رسد کیفیت آموزش و پرورش یک جامعه را از روی محتوای برنامه تحصیلی آن در مقاطع مختلف، ارزیابی می‌کنند (شاملی و همکاران، ۱۳۹۰). معلم در زبان فارسی در دو معنا به کار می‌رود: یکی تعلیم‌دهنده و آموزنده. دیگری عالم و فیلسوفی که جامع علوم عصر و واضع بخشی از دانش هاست (معین، ۱۳۷۱).

۱-۱- بیان مساله

امروزه یکی از دغدغه‌های موجود در نظام آموزشی، چگونگی تربیت دینی است. در بحث تربیت دینی، صرف شناخت ضرورت و جایگاه آن در میان ابعاد تربیت، مطرح نیست. امروزه مسئولان و برنامه‌ریزان، به دنبال راهکار عملی برای حل این مشکل هستند. به نظر می‌رسد معلم و برنامه‌ریزی درسی، در این زمینه می‌تواند نقش هماهنگ‌کننده همه‌ی عوامل دخیل در تعلیم و تربیت اسلامی را ایفا نموده و کارساز باشد. حال آنکه آیا این دو می‌توانند موجب تعلیم و تربیت اسلامی دانش‌آموزان گردد موضوعی است که در این مقاله به آن خواهیم پرداخت.

۱-۲- پیشینه تحقیق

تربیتی نژاد و ابوالقاسمی در مقاله‌ای تحت عنوان «نقش برنامه ریزی درسی در تربیت» بیان داشتند که برنامه ریزی درسی به عنوان یکی از شاخه‌های رشته علوم تربیتی در تعلیم و تربیت نقش بسزایی دارد و با انگیزه مهندسی تعلیم و تربیت شکل گرفته است و نظام تعلیم و تربیت زنده و سالم یکی از شاخصه‌های جامعه‌ای رشد یافته است. همچنین آنان اشاره کردند جوانان ما سرمایه‌های ارزشمندی هستند که بهترین ثروت زندگی خود یعنی زمانشان را در اختیار آموزش و پرورش قرار داده‌اند، پس اهمیت ویژه‌ای وجود دارد تا از این ثروت گرانبهایی که آنان در اختیار ما قرار داده‌اند صیانت به عمل آوریم و این مهم از طریق برنامه ریزی درسی با تأکید بر تعلیم و تربیت اسلامی به سبب نقش اساسی اسلام در جامعه مان، میسر خواهد شد. (تربتی نژاد و ابوالقاسمی، ۱۳۹۸).

۲- یافته‌ها

تعلیم و تربیت صحیح می‌تواند فرد را به اوج ارزشها برساند و یا این که وی را به سقوط بکشاند. در حوزه تعلیم و تربیت، شاخه‌ها و فرایندهای گوناگونی هستند که وظیفه آموزش و پرورش افراد را به عهده دارند. در این بین «برنامه ریزی درسی» به عنوان یکی از رشته‌های علوم تربیتی، با انگیزه مهندسی تعلیم و تربیت شکل گرفته است. جوانان بهترین دوران زندگی و ارزشمندترین سرمایه خود یعنی عمر و زمان را در اختیار نهاد تعلیم و تربیت قرار می‌دهند و برنامه درسی وسیله‌ای برای حرکت

هشتمین همایش ملی تازه‌های روانشناسی مثبت

وزارت آموزش و پرورش
اداره کل آموزش و پرورش استان هرمزگان
معاونت آموزش و پرورش شهرستان میناب دانشگاه هرمزگان

اسفندماه ۱۴۰۰ - بندرعباس

دادن گام به گام آن‌ها به سوی زندگی متعالی و کمال نهایی در این راه می‌باشد. از این رو برنامه ریزی درسی نقشی اساسی در نظام تعلیم و تربیت دارد (تربیتی نژاد و ابوالقاسمی، ۱۳۹۸). شواهد نشان می‌دهند که در سال‌های اخیر، توسعه برنامه ریزی درسی در ایران، بر بنیاد تجربه‌های گذشته، الزامات جهانی و شرایط کنونی جامعه ایرانی در جستجوی هویتی تازه است. بنابراین صورت‌بندی پژوهش‌های ویژه در ابعاد مختلف برنامه ریزی درسی و روابط آن با سایر پدیده‌های نظام‌های آموزشی و تعلیم و تربیت ضرورتی اجتناب‌ناپذیر به نظر می‌رسد (شریفی، ۱۳۹۰).

ارزش و جایگاه رفیع معلم اختصاص به اسلام ندارد و در گفته‌های غیر مسلمانان نیز نشانه‌هایی از مقام بلند معلم دیده می‌شود. ارسطو می‌گوید: «کسانی که کودکان را تربیت می‌کنند باید پیش از افرادی که آنان را بار می‌آورند مورد احترام قرار گیرند، زیرا اینان تنها به کودک زندگی می‌بخشند در حالی که معلمان هنر بهتر زیستن را به او یاد می‌دهند.» (شعاری نژاد، ۱۳۷۵). مربیان و برنامه ریزان درسی و آموزشی مسئولیت سنگین تربیت فرزندان جامعه را بر عهده دارند و باید در جهت شناخت عوامل و عناصری که در فرایند تعلیم و تربیت دخالت دارند کوشش کنند. دانش آموزان امروز با کارگران و کارگزاران فردای جامعه بایستی کارهایی را که رباتها نمی‌توانند انجام دهند، انجام دهند. یعنی کارشان اعمال و کاربرد هوش فلسفی و ابتکار و خلاقیت باشد، بنابر این تدریس و آموزش و نیز باورها و اندیشه‌های تربیتی ما نیازمند تغییر و تحولی اساسی است زیرا برنامه درسی به عنوان یکی از رشته‌های علوم تربیتی با انگیزه‌ی مهندسی تعلیم و تربیت شکل گرفته است. به همین دلیل اگر گفته شود که برنامه درسی طراحی نقشه‌ی یادگیری است سخن درستی است (ملکی، ۱۳۹۴). یکی از ابعاد اساسی در برنامه‌ی درسی، هدف یا آرمان برنامه‌ی درسی است. ارزش هر برنامه به هدفی است که آن را تعقیب می‌کند. هویت برنامه‌ی درسی تربیت اسلامی، به اهدافی است که دنبال می‌کند. هدف یا آرمان نهایی برنامه درسی تربیت اسلامی، باید با این نگاه به انسان که او موجود شریفی است که برای هدفی شریف خلق شده است، ترسیم شود. اجماً در زمینه‌ی آرمان و اهداف تربیت اسلامی باید گفت: هدف نهایی تربیت اسلامی، افزایش مراتب و درجات قلبی است که در سایه‌ی معرفت الهی، تحصیل علم و آگاهی از آنچه باید به آن متخلق شویم و تقویت گرایش نسبت به چیزهایی که متخلق شدن به آنها لازم است و از بین بردن موانع تکامل و عوامل سقوط انسان، که تحت عنوان کلی «هوای نفس» از آن یاد می‌کنند.

از این رو، با فراهم کردن این مقدمات، شخص شایستگی لازم را برای تقرب به خدا پیدا می‌کند. بنابراین، در هدف گذاری و آرمان‌گزینی، توجه به چند نکته ضروری است:

۱. برنامه درسی باید به عنوان یک نقشه راه در خدمت رشد، تکامل، توسعه و پرورش استعدادها، توانمندی‌ها، قدرت تجزیه و تحلیل و تطابق علم و عمل در فراگیران باشد.
۲. آرمان تربیتی برنامه درسی باید منجر به پرورش انسان خردمند شود؛ انسانی که در اثر ایمان و تزکیه، صاحب بصیرت شده و با هوشیاری قدم به عرصه تربیت خویش می‌گذارد.
۳. قلمرو اهداف تربیت اسلامی در برنامه درسی نباید به تبیین منازعات و مشاجرات ذهنی و نظری دیدگاه‌ها ختم شود، بلکه در ترسیم اهداف باید به جنبه‌های عملی دین توجه خاص شود. در برنامه درسی باید راه‌های وصول به الله، اعتقاد به خدا، جاودانگی نفس و قرب الله تبیین شود.
۴. اگر برنامه ریزان خواهان عملی شدن اهداف برنامه‌ی درسی و تربیت اسلامی هستند، لازم است در حد متعادل و نه افراط یا تفریط گونه به ویژگی‌ها و خصوصیات آحاد فراگیران توجه شود.

در مجموع، باید گفت: برنامه‌ی درسی مبتنی بر انسان‌شناسی اسلامی، لزوماً الگویی تکاملی است. هر گونه برنامه‌ی ای که منجر به حرکت انحطاطی یا غیراستعلائی شود، با میانی اسلام سازگار نیست (شاملی و همکاران، ۱۳۹۰). تعداد عناصر تشکیل دهنده برنامه‌ی درسی، براساس دیدگاه‌های مختلف، متفاوت بیان شده است. بعضی چهار عنصر و برخی نه عنصر را پذیرفته‌اند. چهار عنصری که مورد اتفاق همه‌ی برنامه ریزان می‌باشد، عبارتند از: اهداف، محتوا، فعالیت‌های یاددهی-یادگیری دانش آموزان و روش‌های ارزشیابی. برخی از متخصصان برنامه ریزی درسی عوامل و عناصر دیگری را از قبیل فضا، زمان، ابزار یادگیری، گروه

هشتمین همایش ملی تازه‌های روانشناسی مثبت

وزارت آموزش و پرورش
اداره کل آموزش و پرورش استان هرمزگان
معاونت آموزش و پرورش شهرستان میناب دانشگاه هرمزگان

اسفندماه ۱۴۰۰ - بندرعباس

بندی دانش آموزان و راهبردهای تدریس را هم به این مجموعه اضافه کرده اند (مهرمحمدی و همکاران، ۱۳۸۳). طرفداران نظریه ی شناختی-اجتماعی، معتقدند که رفتار فرد تحت تأثیر نیروهای اجتماعی است، ولی چگونگی برخورد و تأثیرگذاری بر نیروهای اجتماعی در اختیار فرد است. در این دیدگاه، «انسان موجودی فعال و در عین حال، به شکلی قانون مند تحت تأثیر محیط است. به این ترتیب، فرد و محیط بر یکدیگر تأثیر متقابل دارند» (کدیور، ۱۳۸۱). یکی از رسالت‌هایی که دست اندرکاران و تأثیرگذاران عرصه ی برنامه ریزی درسی دارند، تسهیل تفکر هدفمند و اختیاری در فراگیران در زمینه معاد، توحید، حقیقت انسان، وجود روح حیات ابدی و چیستی سعادت واقعی انسان است. این‌ها مبادی اصلی فعالیت‌های مربوط به فرایند یادگیری هستند؛ یعنی دیدگاه حاکم بر برنامه ریزی درسی نباید به قول معروف بین «صفر و یک» محصور شود و دچار نوعی جزم‌گرایی شود، بلکه در فرایند یادگیری باید هم به ابعاد بیرونی مانند رفتار بیرونی دانش آموزان تأکید نماید (شاملی و همکاران، ۱۳۹۰). با توجه به این اصل از اصول تربیت اخلاقی علامه مصباح، یعنی «توجه به توان مخاطب»، نکته ای که در برنامه درسی تربیت اسلامی باید رعایت شود، توجه به مراحل رشد و توان فراگیران است. مراحل تحول، مرجع‌هایی برای تعیین محتوای آموزشی به حساب می‌آیند. برای مثال، می‌توان از خود پرسید که یاددهی یا آموزش عدد تا زمانی که کودک هنوز به ساخت‌های شناختی لازم برای درک آن عدد نرسیده است، چه دستاورد مثبتی به همراه دارد؟ یا وقتی کودک از راه عملی، در مورد اشیای عینی می‌تواند یاد بگیرد و به شناختی نایل شود، نتیجه یک آموزش صوری و منحصرأ کلامی چیست؟ (کدیور، ۱۳۸۱). در متون دینی و در برخی از آیات، خداوند خود فرد را به عنوان مسئول تربیت خویش معرفی می‌کند. «قد افلَحَ مَنْ زَكَاها» براساس این آیه، نقش‌نهایی در تربیت، بر عهده ی خود انسان است نه دیگران، بلکه دیگران نقش فراهم کننده زمینه ی تربیت هستند. بنابراین، با توجه به مبانی انسان‌شناختی و روان‌شناختی، «مختار بودن انسان»، «مسئولیت پذیر بودن وی»، «تفاوت‌های فردی» موجود در فراگیران، از جمله نکات مهمی است که باید متخصصان و مجریان برنامه درسی و آموزشی به آنها توجه خاص داشته باشند؛ چرا که توجه به این ویژگی‌ها، در برنامه‌های درسی و چگونگی طراحی برنامه ی آموزشی تأثیرگذار هستند. براساس دیدگاه خودشکوفایی یا ارتباط شخصی، یادگیری تنها زمانی برای فرد آموزنده و آموخته‌ها زمانی پایدار و ماندنی است که فرد در طراحی و اجرای آن سهیم و فعال باشد. بسیاری از معلمان به قدرت و اهمیت ابزار و وسایل کمک آموزشی در تدریس پی برده‌اند. ولی اغلب، از آثار عمومی و عادی رفتارهای خود که قطعاً به منزله ی ابزاری پر ارزش و قدرتمند در جریان کار با کودکان به وقوع می‌پیوندند، غافل هستند. در دیدگاه‌های برنامه ی درسی، برای معلم نقش‌های گوناگون مطرح شده است. در برخی دیدگاه‌ها، از جمله دیدگاه اجتماعی، بر ایجاد فضای عاطفی در کلاس تأکید شده است تا دانش آموزان در سایه ی فضای ایجاد شده به بحث و گفت‌وگو بپردازند. در دیدگاه موضوعی، معلم نقش تأمین کننده منبع آموزشی را دارد. در دیدگاه رفتاری، معلم به تعریف قابلیت‌ها پرداخته و برای اینکه دانش آموزان به سطح مطلوب قابلیت‌های مختلف دست یابند، به طراحی برنامه ی تقویت کننده می‌پردازد (مهرمحمدی و همکاران، ۱۳۸۳). نتایج پژوهش‌های انجام شده، این ادعا را تأیید می‌کند. در تحقیقات انجام شده پیرامون بررسی عوامل مؤثر بر گرایش دانش آموزان به نماز و سایر مسائل عبادی و اعتقادی، به صراحت بر این نکته تأکید شده است که میزان پایبندی عوامل اجرایی، معلمان و مدیران به نماز و رعایت سایر نکات اخلاقی اعتقادی، در گرایش یا عدم گرایش دانش آموزان به مسائل اعتقادی مؤثر بوده است (داودی، ۱۳۸۴).

۳- بحث و نتیجه‌گیری

با توجه به نقش اساسی که معلم در تعلیم و تربیت دارد و با عنایت به اینکه دانش آموزان زمان خودشان را از بهترین مقطع عمرشان در اختیار ما می‌گذارند اهمیت برنامه ریزی به جهت تدریس و تربیت هرچه بهتر آنان دو چندان خواهد شد. پس باید توجه داشت که از سرمایه ارزشمندی که آنان در اختیارمان گذاشته‌اند به بهترین شکل حفاظت کنیم. در این تحقیق با به اهمیت برنامه ریزی درسی نقش و جایگاه آن در مقطع ابتدایی با تأکید بر نظام تعلیم و تربیت اسلامی صورت گرفت. نتایج و

یافته‌های این تحقیق همسو و هم‌راستا با نتایج بدست آمده از تحقیق آقایان تربیتی نژاد و ابوالقاسمی می‌باشد. با توجه به یافته‌های آنان و نتایج حاصل شده از این پژوهش می‌توان یکی از شاخه‌های حائز اهمیت علوم تربیتی را برنامه‌ریزی درسی دانست چرا که با انجام برنامه‌ریزی درسی بطور دقیق بالاخص در مقطع ابتدایی می‌توان اساس تعلیم و تربیت اسلامی به بهترین شکل پی‌ریزی نمود.

۱. همکاری دولت و مسولین مربوطه و همچنین رسانه‌ها در جهت ارائه الگوهای مناسب مطابق با فرهنگ اسلامی دوره ابتدایی.
۲. نهادینه کردن تفکرات خلاقانه و نوآورانه متناسب با فرهنگ جامعه اسلامی در کلاس‌های پایه‌های ابتدایی.
۳. تلاش برای طراحی برنامه‌ریزی درسی مناسب و متناسب با فرهنگ اسلامی مقطع ابتدایی

منابع

اسکندری، حسین (۱۳۸۷). برنامه درسی پنهان. تهران: نشر نسیم.

بهشتی، سعید (۱۳۹۰). کاوش‌هایی در فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی بر مبنای شماری از دیدگاه‌های معرفت‌شناختی صدرالمتألهین. فصلنامه علمی-پژوهشی اندیشه نوین دینی. سال هفتم. شماره ۲۶. ۱۳۵-۱۴۷.

تربیتی نژاد، حسین و ابوالقاسمی، سید نبی (۱۳۹۸). نقش برنامه‌ریزی درسی در تعلیم و تربیت. پنجمین همایش ملی پژوهش‌های نوین در برنامه‌ریزی درسی ایران. تهران، ایران.

تقوی نسب، سید نجمه و دیگران (۱۳۸۸). ضرورت نوآوری در روش‌های تربیت دینی از منظر مبانی علمی، دینی و فلسفی. دوفصلنامه علمی پژوهشی تربیت اسلامی. سال چهارم. شماره ۹.

داودی، محمد (۱۳۸۴). نقش معلم در تربیت دینی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

شاملی، عباسعلی، ملکی، حسن و کاظمی، حمیدرضا (۱۳۹۰). برنامه درسی، ابزاری برای نیل به تربیت اخلاقی. سال سوم. شماره ۳. شاعری نژاد، علی اکبر (۱۳۷۵). مبانی روان‌شناختی تربیت. جلد ۳. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

صالحی، اکبر و یاراحمدی، مصطفی (۱۳۸۷). تبیین تعلیم و تربیت اسلامی از دیدگاه علامه طباطبائی با تأکید بر هدف‌ها و روش‌های تربیتی. فصلنامه علمی-تخصصی تربیت اسلامی. سال سوم. شماره ۷. ۲۴-۴۰.

فتحی واجارگاه، کوروش (۱۳۷۷). اصول برنامه‌ریزی درسی. تهران: ایران زمین.

کدیور، پروین (۱۳۸۱). روان‌شناسی تربیتی. چاپ سوم. تهران: سمت.

معین، محمد (۱۳۷۱). فرهنگ فارسی. جلد ۸. تهران: امیرکبیر.

ملکی، حسن (۱۳۹۴). مبانی برنامه‌ریزی درسی آموزش متوسطه. تهران: سمت.

مهرمحمدی، محمود و همکاران (۱۳۸۳). برنامه درسی نظرگاه‌ها، رویکردها و چشم‌اندازها. چاپ دوم. مشهد: به‌نشر.